

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Ο ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΕΒΡΑΪΣΜΟΣ

(3 ΚΑΙ 4 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1998)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ
(ΙΔΡΥΤΗΣ: ΣΧΟΛΗ ΜΩΡΑΪΤΗ)

ΣΠΥΡΟΣ ΜΑΡΚΕΤΟΣ

Η ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ ΣΕΦΑΡΑΔΙΚΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ:
ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ, 1912-1914

Αντικείμενο της αποψινής ανακοίνωσής μου είναι το πλαίσιο ένταξης της ανθούσας κοινότητας των Θεσσαλονικιών σεφαραδεΐμ στο ελληνικό κράτος, μετά τη βίαιη αλλαγή του εδαφικού καθεστώτος στα Βαλκάνια που εγκαινιάστηκε το 1912. Θα εξετάσω το ζήτημα όχι από τη σκοπιά των ίδιων των Εβραίων, οι οποίοι αναπάντεχα βρέθηκαν από το κέντρο μιας αμφιβόλου μέλλοντος πολυεθνικής αυτοκρατορίας στο περιθώριο ενός εθνικού κράτους με κυρίαρχη νομιμοποιητική ιδεολογία τη Μεγάλη Ιδέα (αυτό το έκανε υποδειγματικά η Ρένα Μόλχο),¹ αλλά από τη σκοπιά της κυρίαρχης πολιτικής ελίτ, η οποία εξίσου έξαφνα απέκτησε τη δυνατότητα να αποφασίζει κυριαρχικά, αποβλέποντας όχι τόσο στις οικουμενικές αξίες του Διαφωτισμού, που παλαιότερα επικαλούνταν, όσο στους διεθνείς συσχετισμούς δύναμης, το μέλον πολυάνθρωπων κοινοτήτων τις οποίες θεωρούσε εθνικά ξένες. Έπειτα θα εστιάσω στη σκοπιά του κρατικού μηχανισμού και, τέλος,³ σε εκείνη των απλών ανθρώπων. Δεν πρέπει μολαταύτα να θεωρήσουμε την ιστορία που ακολουθεί ως απλό αποτέλεσμα συγκυριακών επιλογών, ή ίσως, με οριενταλιστική συγκατάβαση, της εγκληματικότητας κάποιων εθνικών ελίτ, κρατικών μηχανισμών ή αμαθών μαζών. Πιο τελεσφόρο θα ήταν

μάλλον αν τη προσεγγίζαμε επίσης από την πλευρά της ιστορικής κοινωνιολογίας, αφενός, ως μία στιγμή της οικοδόμησης των βαλκανικών κρατών και, αφετέρου, στο πλαίσιο της καθυπόταξης της μεσογειακής και ανατολικοευρωπαϊκής ημιπεριφέρειας στο καπιταλιστικό κέντρο – ή, για να επιμείνουμε στην ορολογία του Ιμμάνουελ Βαλνερστάιν, της διαδικασίας ενσωμάτωσης στην κοσμοοικονομία¹.

Συντεταγμένες του προβλήματος, αυτό είναι το επιχείρημά μου: Πρώτον, στις συνθήκες που απροσδόκητα δημιούργησαν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, η άρχουσα ελίτ αντιλήφθηκε το ζήτημα με όρους διλήμματος: έπρεπε άραγε να προχωρήσει στην ξενηλασία, όπως ονόμαζαν τότε την εθνική εκκαθάριση, ή αντιθέτως στην ενσωμάτωση των λεγόμενων “αλλοεθνών”, η οποία μπορούσε να διαβαθμιστεί από την ανοχή ως την αφομοίωση; Δεύτερον, το μέλλον της σεφαραδικής κοινότητας ήταν ένα μόνο στοιχείο του ευρύτερου διλήμματος, που αντιμεπιζόταν από τους ιθύνοντες συνολικά και αφορούσε όλες τις εθνοτικές κοινότητες που βρέθηκαν στο εσωτερικό των συνόρων. Τρίτον, στο πλαίσιο των ίδιων στρατηγικών επιλογών, κάθε μια από αυτές τις κοινότητες αντιμετώπιστηκε διαφορετικά (εδώ βεβαίως δεν θα εξετάσουμε τι απέγιναν οι υπόλοιπες), και κατεξοχήν σε συνάρτηση με πολιτικές επιταγές, άλλοτε εσωτερικής και άλλοτε εξωτερικής προέλευσης. Τέταρτον, η αρχική διαμόρφωση των στρατοπέδων στο ζήτημα της ξενηλασίας ή ενσωμάτωσης δεν προδίκαζε την κατοπινή ροπή των Φιλελευθέρων προς τον αντισημιτισμό, ούτε τη συμμαχία των αντιβενιζελικών με ετερόκλητες μειονότητες. Επιτρέψτε μου, λοιπόν, να σας κουράσω λίγα λεπτά για καθένα από αυτά τα σημεία.

Πρώτα, όμως, ας θυμηθούμε ότι άμεση αφετηρία του προβλήματος ήταν οι Βαλκανικοί Πόλεμοι. Πόλεμοι οι οποίοι, πράγμα που συχνά παρασιωπάται, από πολλές απόψεις στάθηκαν καταστροφή για τα Βαλκάνια. Δεν έλυσαν κανένα πρόβλημα, αντιθέτως βρέθηκαν στη ρίζα πολλαπλών συγκρούσεων που ακόμη δεν διαφαίνεται το τέλος τους. Ας παρακάμψουμε το γεγονός ότι δημιούργησαν ή εμπέδωσαν εθνικά μίσση, και ότι κρυστάλλωσαν αυταρχικές κρατικές δομές και αποκρουστικές ιδεολογίες οι οποίες μας ταλανίζουν ως σήμερα. Ας δούμε πέρα και από το άμεσο κόστος τους σε μυριά-

δες ανθρώπινες ζωές και σε πρωτοφανείς στερήσεις, κακουχίες και δυστυχία των πιο ανυπεράσπιστων. Ας μη μετρήσουμε πόσες ζημίες επέφεραν σε πόρους και σε υποδομές, και ας προσπεράσουμε ακόμη και το ανυπολόγιστο ηθικό κόστος τους². Προκάλεσαν επιπλέον – και αυτό συνήθως ξεχνιέται – τις μεγαλύτερες από πολλούς αιώνες μετακινήσεις πληθυσμών στην περιοχή. Μιλούμε εδώ (και, υπενθυμίζω, δεν αναφερόμαστε στο 1922-1923 αλλά στην περίοδο 1912-1914) για εκατοντάδες χιλιάδες άτομα που μετακινήθηκαν καταναγκαστικά ή και βίαια, με ευθύνη άμεση ή έμμεση των κρατών. Οι ξενηλασίες αυτές, άλλοτε κεντρικά οργανωμένες και άλλοτε αυτοσχέδιες, οφείλονταν σε παράγοντες οι οποίοι συνδέονταν οπωσδήποτε με πράξεις ή παραλείψεις των κυρίαρχων κρατών. Ας διευκρινίσω εξ αρχής, πάντως, πως η Κυβέρνηση Βενιζέλου εκδήλωσε προθέσεις προστασίας των μειονοτήτων, καθυστερημένες όμως και εν πολλοίς ατελέσφορες. Αποδείχτηκαν αποτελεσματικότερες στην περίπτωση της σεφαραδικής κοινότητας: τη γλίτωσαν από τη χειρότερη μοίρα – μολονότι ένα μέρος της υποχρεώθηκε να μεταναστεύσει, και εφεξής η παραμονή της στη Θεσσαλονίκη έπαψε να θεωρείται, στο πλαίσιο του εθνικού κράτους, φυσιολογική ή αυτονόητη.

1. ΤΟ ΕΥΡΥΤΕΡΟ ΔΙΛΗΜΜΑ: ΞΕΝΗΛΑΣΙΑ Ή ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ

Ούτε το νέο κυρίαρχο κράτος ούτε και ο ελληνικός λαός είχαν ετοιμαστεί να συμβιώσουν με πλήθη “αλλοεθνών” και μάλιστα γεωγραφικά συγκεντρωμένων και οργανωτικά συγκροτημένων. Η ιδιαίτερη αντιμετώπιση όσων δεν ήθελαν ή δεν μπορούσαν να υιοθετήσουν την ελληνική ταυτότητα θεωρήθηκε εξ αρχής αυτονόητη· εναρμονιζόταν άλλωστε με τα δημοφιλή σοβινιστικά δόγματα που καλλιεργούσαν επιφανείς πολιτικοί και λόγιοι. Ενώ όμως ο αντιβουλγαρισμός και ο αντιτουρκισμός είχαν ήδη αναχθεί σε δομικά σχεδόν στοιχεία της εθνικής ιδεολογίας, απεναντίας ο αντισημιτισμός, ο οποίος στην ίδια τη Θεσσαλονίκη συνδεόταν κυρίως με οικονομικούς ανταγωνισμούς³, ήταν σχετικά περιθωριακό φαινόμενο. Αυτό, όπως θα δούμε, μέτρησε υπέρ των Εβραίων όταν ρίχτηκαν στη ζυγαριά οι πολιτικές της εθνικής καθαρότητας, αφενός, και της επιλεκτι-

κής ενσωμάτωσης των “αλλοεθνών”, αφετέρου. Ενώ όμως οι ιδεολογικές προδιαθέσεις έδιναν τις ευρύτερες συντεταγμένες του ζητήματος, και στην πράξη μερικώς επηρέαζαν την αντιμετώπιση των διαφόρων κατηγοριών “αλλοεθνών”, δεν λειτούργησαν πάντοτε με τον ίδιο τρόπο. Καλύτερα θα εκτιμήσουμε πώς χειρίστηκαν τους “αλλοεθνείς”, αν διακρίνουμε τρία επίπεδα: πρώτον, της κυβέρνησης και της πολιτικής ελίτ· δεύτερον, του κρατικού μηχανισμού συμπεριλαμβανομένου και του στρατιωτικού, και τέλος των απλών ανθρώπων. Επίπεδα ιεραρχημένα, που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και παρουσίαζαν κοινές τάσεις, αλλά περιστασιακά κινούνταν αυτόνομα και δεν είχαν ίδιους πάντοτε σκοπούς.

Στο πλαίσιο της ελίτ, το ζήτημα σηματοδοτούνταν πολιτικά. Δεν είναι της ώρας να αναλύσουμε εδώ την εθνική ιδεολογία και την εξωτερική πολιτική⁴· αρκεί να σημειώσουμε πως από καιρό οι ιθύνοντες, χωρίς να ενημερώσουν τους άμεσα ενδιαφερόμενους, εξέταζαν τον τεμαχισμό των Βαλκανίων σε εθνικώς ομοιογενείς ζώνες και εξοικειώνονταν με τη λογική της *ξενηλασίας*⁵, ενώ οργανικοί διανοούμενοί τους υμνούσαν «το δίκαιον του ισχυροτέρου εν τη ιστορία»⁶. Από τις τελευταίες δεκαετίες του περασμένου αιώνα, στο λόγο της ελίτ κυριαρχούσε ένας σοβινισμός περισσότερο ή λιγότερο αδιάλλακτος, ενώ περιθωριοποιούνταν οι πιο φωτισμένες αντιλήψεις, όπως εκείνες που εξέφραζε κάποτε η *Ανατολική Ομοσπονδία*. Η ορθόδοξη Εκκλησία έδωσε μάχη εναντίον του “φυλετισμού”, αλλά την έχασε⁷. Διχασμένοι ήταν στο εθνικό ζήτημα, ιδίως με τη μορφή που προσλάμβανε στα πολυεθνικά Βαλκάνια, ακόμη και οι ολιγάριθμοι, μεταξύ της ελίτ όσο και του λαού, σοσιαλιστές· αυτοί παρέμεναν, ωστόσο, η μόνη πολιτική και διανοητική δύναμη στα Βαλκάνια η οποία αντιστρατεύτηκε με σύγχρονους όρους την κυρίαρχη μισαλλοδοξία, προτάσσοντας τα ιδανικά της βαλκανικής ένωσης και της ανεξεθνίας: ορισμένοι στρέφονταν προς ένα διεθνισμό ολοένα ριζοσπαστικότερο, ενώ άλλοι αναζητούσαν γέφυρες προς τον εθνικό λόγο⁸.

Ειδικά στο ζήτημα των “αλλοεθνών”, πάντως, ούτε και η αστική ελίτ δεν είχε, το 1912, κοινή ή έστω επεξεργασμένη πολιτική. Η διαμάχη για την αντιμετώπιση αυτών των ομάδων μεταξύ Βενιζέλου και

Κωνσταντίνου, στη διάρκεια των πολέμων, προοιωνίσε από μια άποψη το Διχασμό: «Ο Βασιλιάς συγκεντρώνει αυτόματα τις εθνικές τάσεις ενώ ο Βενιζέλος τις κρατικές», έγραφε ο Φ. Δραγούμης, εννοώντας πως ο δεύτερος περιόριζε την εθνική αδιαλλαξία στο εσωτερικό και στο εξωτερικό⁹. Αμφότεροι χρησιμοποιούσαν την πολιτική της πυγμής· στο πλαίσιο άλλωστε του τρέχοντος εθνικιστικού παροξυσμού, ο Βενιζέλος υιοθέτησε τη ρητορεία περί «κληρονομικών εχθρών», ενώ διακηρυγμένος σκοπός του Κωνσταντίνου ήταν «να κάμωμεν Ελλάδα πολεμικώς ισχυροτάτην, σεβαστήν εις τους φίλους της και τρομεράν εις τους εχθρούς της»¹⁰. Ωστόσο, ο πρώτος έβλεπε πιο θετικά την ιδέα της συνύπαρξης με τους «ξένους» πληθυσμούς: η φωτισμένη στάση του οφειλόταν, μεταξύ των άλλων, στην αγωνία για την τύχη των αλύτρωτων που παρέμειναν στις οθωμανικές περιοχές, αλλά και στη μέριμνά του για την οικονομία¹¹.

Χαρακτηριστικά, τον Μάρτιο του 1913, στη σχετική κοινοβουλευτική συζήτηση, ο Βενιζέλος παραμέρισε τα μεγαλεπήβολα σχέδια των πολιτικών αντιπάλων του, που ονειρεύονταν απέραντες κατακτήσεις σιωπώντας για την τύχη που θα επιφύλασσαν στους “αλλοεθνείς” αυτών των περιοχών. Δεν τον βοηθούσε όμως ούτε το εσωτερικό ούτε το διεθνές κλίμα. Ματαιώς προσπάθησε να εγγράψει στη Συνθήκη του Βουκουρεστίου ουσιαστικές εγγυήσεις των δικαιωμάτων των μειονοτήτων – και το ίδιο ανεπιτυχώς, προτού λήξει το 1913, ζήτησε ξανά να κατοχυρώσουν τις υποχρεώσεις του κράτους έναντι των μειονοτήτων με διεθνή συνθήκη και όχι με απλό νόμο, ούτως ώστε αφενός να συγκρατήσει τους διώκτες τους και, αφετέρου, να δώσει σε αυτές τις ίδιες κάθε δυνατή εξασφάλιση και να τις κρατήσει στη χώρα¹².

Το όραμα της ενσωμάτωσης πάντως δεν σήμαινε χαλάρωση αλλά μάλλον ενίσχυση της κρατικής εξουσίας. Ο πρωθυπουργός, με την πλήρη υποστήριξη της πολιτικής ελίτ, ψήφισε, ουσιαστικά χωρίς συζήτηση στη βουλή, το άκρως συγκεντρωτικό νομοσχέδιο «Περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων χωρών»¹³. Αυτό μεταξύ άλλων αξιοποίησαν οι ιθύνοντες, οι οποίοι συχνά έκριναν, τόσο όσοι βρίσκονταν στην πρωτεύουσα όσο και εκείνοι που ανέλαβαν επί τόπου τη διοίκηση των Νέων Χωρών, σημαντικότερο να

εμπεδώσουν εκεί τον κρατικό έλεγχο από το να εφαρμόσουν την ισονομία ή το κράτος δικαίου. Ήδη θεωρούνταν αντινομικοί, και πάντως είχαν σαφώς ιεραρχηθεί, αυτοί οι στόχοι: «Θα κατηγορήσουν ημάς», δήλωνε αργότερα ο Στρατηγός Παρασκευόπουλος, «ως αυταρχικούς, αντιφιλελευθέρους και εθνικιστάς μη σεβομένους τα δικαιώματα των ελευθεριών του ατόμου [...] δεν γνωρίζουν βεβαίως την ψυχολογία των πληθυσμών εκείνων, διότι αι θεωρίαί αύται, κατά τους χρόνους εκείνους και τας ειδικάς τότε περιστάσεις, ήσαν έτι ανεφάρμοστοι και ένεκα των φυλετικών διεκδικήσεων»¹⁴.

Ούτε ήταν τέτοιες ιεραρχήσεις, βεβαίως, ελληνική ιδιοτυπία: μετά το 1912, η δίωξη του «εσωτερικού εχθρού» και η διοικητική ασυδοσία που αυτή συνεπαγόταν έγιναν, και ως τώρα παραμένουν, δομικά χαρακτηριστικά όλων των βαλκανικών κρατών. Παντού στις τέως οθωμανικές περιοχές, οι άρχουσες ελίτ προώθησαν το διωγμό ή την εθνοποίηση του πολυεθνικού ή ανεθνικού πληθυσμού, συγχρόνως με βίαιες ανακατανομές κοινωνικών πόρων και ρόλων. Εφεξής όλα τα κράτη της περιοχής, οργανώνοντας με κατάλληλους χειρισμούς πολιτισμικών συμβούλων τη συνοχή του «εθνικού σώματος», συνάμα περιθωριοποιούσαν τους «αλλοεθνείς». Προσφέροντας ιδίως, επισήμως ή άτυπα, προνομιούχα πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην εργασία, στην κατοικία και στην υγεία, συνάρμοζαν την εθνική με την ταξική διαφοροποίηση. Τα νέα καθεστώτα, με δυολογία, αντί να άρουν τις κοινωνικές διακρίσεις και να εμπεδώσουν τη δημοκρατία, εδραίωναν την ανισονομία, το εθνικό μίσος και την ταξική πόλωση. Τα αποτελέσματα αυτών των επιλογών διακρίνονται καθαρά σήμερα.

Εντούτοις, υπήρξαν διαβαθμίσεις στην αντιμετώπιση των «ξένων». Όσον αφορούσε την Ελλάδα, στο επίπεδο της εθνικής ιδεολογίας το δίλημμα ήταν μεταξύ εθνικών και δημοκρατικών προτεραιοτήτων, ενώ σε εκείνο των επίσημων κυβερνητικών επιλογών πρώτευε η διαχείριση των μαζών, των εθνικών όγκων. Στις Νέες Χώρες ο Βενιζέλος, συνυπολογίζοντας το συνολικό δυναμικό των ετερογενών ομάδων που αντιμετώπιζε και στοχεύοντας σε επιθυμητές ισορροπίες, χειρίστηκε κάθε κατηγορία αναλόγως με τρέχουσες ανάγκες και απαντώντας σε εσωτερικές και εξωτερικές πιέσεις. Όσον

αφορούσε τους «ομοεθνείς» ανταγωνιστικών κρατών, κατεξοχήν Βούλγαρους και μουσουλμάνους, το δίλημμα ήταν αν θα διώχονταν ή θα γίνονταν δεκτοί ως πολίτες – ενώ δεν ήταν τόσο οξύ σε σχέση με τις εβραϊκές κοινότητες των Νέων Χωρών, τις οποίες δεν προστάτευε αλλά και δεν διεκδικούσε άμεσα άλλο κράτος: αφενός, δεν υπήρχαν στρατηγικοί λόγοι διωγμού ή εκτόπισής τους και, αφετέρου, ήταν λιγότερο δύσκολο να επενδυθούν ελληνική εθνική ταυτότητα. Τέλος, ο αριθμός όσων δήλωναν «Έλληνες» στη Μακεδονία παρέμενε ανεπαρκής, έπρεπε λοιπόν να επιδιωχθεί η υιοθέτηση της ελληνικής ταυτότητας από ορισμένους τουλάχιστον «εθνικούς άλλους» – και από αυτή την άποψη οι σεφαραδείμ ήσαν πρόσφοροι, όχι μόνον επειδή δεν απέβλεπαν άμεσα σε άλλη εθνική πατρίδα αλλά κι επειδή υπήρχε το ευνοϊκό προηγούμενο της σχετικώς επιτυχημένης ενσωμάτωσης των παλαιοελλαδικών Εβραίων.

Όπως είπαμε όμως, το ευρύτερο πρόβλημα σε σχέση με τους σεφαραδίτες όσο και με τις άλλες ομάδες «αλλοεθνών» ήταν πώς να ενταχθούν σε ένα κράτος εμποτισμένο με αδιάλλακτη εθνική ιδεολογία, και μάλιστα συνυφασμένη γενικώς με μια αποκλειστική θρησκευτική ταυτότητα. Βασική προϋπόθεση ήταν, σε αυτές τις συνθήκες, να εξασφαλίσουν ισότιμα πολιτικά δικαιώματα. Ο Βενιζέλος όχι μόνο διείδε εγκαίρως αυτήν τη διέξοδο, αλλά και τους παραχώρησε αμέσως τυπικά δικαιώματα: στις πρώτες εκλογές μετά την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών, το 1915, επιτράπηκε στον ανδρικό πληθυσμό να ψηφίσει χωρίς διάκριση θρησκείας, γλώσσας ή εθνικής συνείδησης. Ο αρχιτέκτονας της επέκτασης έδειξε λοιπόν πως καταρχήν ιεραρχούσε διαφορετικά τις προτεραιότητες απ' ό,τι ο «βενιζελικός» στρατηγός που προαναφέραμε. Η πολιτική ηγεσία έμπρακτα και πανηγυρικά αναγόρευσε την ιδιότητα του πολίτη υπέρτατη των εθνοτικών δεσμών. Η στάση του πρωθυπουργού ωστόσο αμφισβητήθηκε: Φιλελεύθεροι όσο και Κωνσταντινικοί, στο πλαίσιο του Διχασμού και συχνά για λόγους τοπικών συμφερόντων, επέμεναν, όπως το έθεσε ένας άλλος «βενιζελικός» στρατιωτικός, ότι «[α]πετέλει έγκλημα και μωρία το να κληθούν Τούρκοι, Βούλγαροι, Εβραίοι και Αλβανοί να ψηφίσουν δια την... Μεγάλην Ελλάδα!»¹⁵.

Ισχυρές μερίδες της πολιτικής ελίτ λοιπόν, αλλά και του κρατι-

κού μηχανισμού, κάθε άλλο παρά ενστερνίζονταν τα κελεύσματα του πρωθυπουργού. Ακόμη και στα ανώτερα κλιμάκια, η διαλλακτικότητα του Βενιζέλου απέναντι στους “εθνικούς εχθρούς” έτρεφε μόνιμες συγκρούσεις με τους σοβινιστές¹⁶. Τους τελευταίους ενθάρρυνε, μάλιστα, ο αντίπαλος εξουσιαστικός πόλος και ιδεολογικός φάρος, ο Κωνσταντίνος: φαίνεται πως μόλις ανέβηκε στο θρόνο, η αντιμετώπιση των “αλλοεθνών” χειροτέρευσε¹⁷. Η υπόγεια αντίθεση μεταξύ άνακτα και πρωθυπουργού για τη διαγωγή του στρατού αντανakλούσε εντέλει ευρύτερες συγκρούσεις για τη νοσηματοδότηση του πολέμου: ότι όλοι μάχονταν κάτω από την ίδια σημαία δεν σήμαινε πως συμερίζονταν κοινά ιδανικά – και η διαμόρφωση των συνειδήσεων μέσα από αυτή την κατακλυσμική εμπειρία ακόμη περιμένει τον ιστορικό της. Υπήρξαν αντιδράσεις – κυρίως, αλλά όχι μόνον, από τους σοσιαλιστές, οι οποίοι κατηγορούσαν εξίσου για τις αγριότητες όλα τα κράτη¹⁸.

Σε όλες τις βαθμίδες όμως ο κρατικός μηχανισμός αναπαραγόταν χρησιμοποιώντας ως νομιμοποιητικές ιδεολογίες εκδοχές του μεγαλοϊδεατισμού πολύ πιο σχηματικές από εκείνη που ανέπτυξε ο κρητικός ηγέτης. Αντιμετώπιζε και αυτός διαφορετικά κάθε εθνικοθρησκευτική ομάδα, αλλά είχε τις δικές του ελάχιστα ορθολογικά μελετημένες προτεραιότητες. Πολύ λιγότερο μετρούσαν στα μάτια των στρατιωτικών και πολιτικών υπαλλήλων κίνδυνοι αφηρημένοι, όπως η αποξένωση των ευρωπαϊών διπλωματών και της διεθνούς κοινής γνώμης, η οικονομική εξάρθρωση και η χρηματιστική απομόνωση της χώρας, ή τα ενδεχόμενα αντίποινα κατά “ομοεθνών”. Σημαντικότερη θεωρούσαν την κατίσχυση της εθνικής ιδέας στις περιοχές που εξουσίαζαν, και αυτή την εννοούσαν με όρους πυγμής μάλλον παρά πειθούς. Καθώς μάλιστα οι αντίπαλοι κατά κανόνα παρουσιάζονταν μέσα από δαιμονοποιητικά στερεότυπα, και οι εθνικοί ανταγωνισμοί επενδύονταν απεικονίσεις μανιχαϊκών δραματουργιών, η ωμότητα συχνά προβαλλόταν ως αρετή ή ως καθήκον.

Πέρα από τις ιδεολογικές προδιαθέσεις άλλωστε, υπήρχαν και τεχνικοί λόγοι που δυσκόλευαν την αυτοσυγκράτηση του κρατικού μηχανισμού. Ο στρατός ιδίως, αποχαλινωμένος στη διάρκεια των εχθροπραξιών και πιεσμένος από τις ανάγκες της κατοχής περιοχών

κατά μεγάλο μέρος εχθρικών, ενδιαφερόταν κυρίως να εξασφαλίσει τον έλεγχο των Νέων Χωρών και να εξαλείψει τις πιθανές εστίες αντίστασης. Η στοιχειώδης εξάλλου, και εκ των ενόντων οργανωμένη, πολιτική διοίκηση της Μακεδονίας και της Ηπείρου, η οποία επίσης δεν διέθετε νομιμοποίηση καθολικώς αποδεκτή, βιαζόταν να επιβάλει την εξουσία της σε εκτάσεις τεράστιες και άγνωστες – και μάλιστα χωρίς να έχει, κατά κανόνα, συνέχεια με την οθωμανική διοίκηση. “Παρατεντωμένοι” και οι δυο μηχανισμοί λοιπόν, τόσο ο πολιτικός όσο και ο στρατιωτικός, χρειάζονταν ακόμη και τον πιο ανεξέλεγκτο αξιωματούχο για τη λειτουργία τους, κι επομένως είχαν περιορισμένα περιθώρια πειθάρχησης των οργάνων. Τέλος, έπρεπε να βρουν συμμάχους στις νεοαποκτημένες περιοχές, και ο απλούστερος και φθηνότερος τρόπος για να συσπειρώσουν τους “ομοεθνείς” ήταν, παρέχοντας σε αυτούς προνόμια, να εφαρμόζουν διακρίσεις εις βάρος των “αλλοεθνών”. Υπήρχαν επίσης κίνητρα φύσης ατομικής μάλλον παρά θεσμικής, αλλά όχι ως εκ τούτου λιγότερο ισχυρά. Συχνά φαινόμενα ήταν η επωφελής αυθαιρεσία και ο ατομικός πλουτισμός εις βάρος αλλοεθνών – και από αυτή την άποψη μάλιστα, τα όργανα είχαν από συμφέρον να καθυστερήσουν την εξομάλυνση της κατάστασης και την εφαρμογή ενός ισονομικού κράτους δικαίου.

Συνοπτικά, από τις δύο εναλλακτικές πολιτικές που μπορούσαν οι εκπρόσωποι του κράτους στις Νέες χώρες να ακολουθήσουν έναντι των “αλλοεθνών”, δηλαδή είτε την καταπίεση και ενδεχομένως τον εξαναγκασμό σε αποδημία είτε την παραχώρηση ισονομίας, φαίνεται πως ο στρατός και οι νέες τοπικές αρχές ακολούθησαν γενικώς την πρώτη, ενώ ένα μέρος της διοίκησης, μάλλον όχι το ισχυρότερο, τη δεύτερη. Το αποτέλεσμα, όπως θα δούμε παρακάτω, ήταν να επικρατήσει σύγχυση, ιδίως στην ύπαιθρο και στις μεθοριακές περιοχές τις οποίες σύντομα αποψίλωσαν από τον γηγενή πληθυσμό οι αντιφατικές και σπασμωδικές, και συχνά καταπιεστικές, πρωτοβουλίες της διοίκησης. Ήδη την κατάληψη των Νέων Χωρών από τους στρατούς των χριστιανών μοναρχών συνόδευσαν απηνείς διωγμοί μουσουλμάνων, οι οποίοι προκάλεσαν κύματα εκατοντάδων χιλιάδων προσφύγων προς την οθωμανική επικράτεια¹⁹. Κατόπιν, με

την εμπλοκή μαζών πληθυσμού από αμφοτέρους τις πλευρές, η διαλεκτική της ξενηλασίας πήρε διαστάσεις ανεξέλεγκτες.

Τέτοια παραδείγματα αναφέρονται πολλά. Όταν λόγου χάρη αποβιβάζονταν στη Θεσσαλονίκη πατριαρχικοί φυγάδες από τα μέρη της Θράκης που κατέλαβε η Βουλγαρία, οι αρχές τους προωθούσαν στα μουσουλμανικά χωριά όπου εκείνοι με τη συμπεριφορά τους ανάγκαζαν τους ντόπιους να φύγουν. Όταν οι μουσουλμάνοι των νησιών πήγαιναν στα μικρασιατικά παράλια για να πουλήσουν φρούτα και λαχανικά, τους απαγόρευαν να επιστρέψουν και άφηναν απροστάτευτες τις οικογένειές τους²⁰. Στην ίδια τη Θεσσαλονίκη, με τη συνέργεια της χωροφυλακής, πρόσφυγες από την Τουρκία κατέλαβαν πλήθος μουσουλμανικές κατοικίες, διώχνοντας συχνά τους ενοίκους²¹. Υπήρχε έπειτα το μεγάλης συμβολικής βαρύτητας ζήτημα της θρησκευτικής ελευθερίας, την οποία στερήθηκαν όχι τόσο οι αλλόθρησκοι όσο οι ανταγωνιστικές εκκλησίες – κυρίως οι εξαρχικοί, αλλά εν μέρει και οι καθολικοί και προτεστάντες²².

Η ψευδαίσθηση πως οι μετακινήσεις ίσως ήταν προσωρινές χάθηκε όταν το κράτος απέκλεισε την επιστροφή των φυγάδων, αφαιρώντας τις περιουσίες τους: με νόμο του Μαΐου του 1914 χαρακτηρίστηκαν αδέσποτα τα ακίνητα των Νέων Χωρών «άτινα οι ιδιοκτήται ή νόμιμοι διακάτοχοι εγκατέλιπον απελθόντες εις την αλλοδαπήν», αν οι τελευταίοι δεν παρουσίαζαν τίτλους μέσα σε ένα χρόνο²³. Μετά τους διωγμούς της Μικράς Ασίας και της Θράκης, σε αυτά τα κτήματα «πολλάκις εισέβαλλον αυθορμήτως οι πρόσφυγες, η δε Κυβέρνησις σιωπηρώς ηνείχετο και διετήρει το γεγονός»²⁴. Πώς θα μπορούσε, άλλωστε, να τους συγκρατήσει; Ο κρατικός μηχανισμός που συγκροτούνταν εκ των ενόντων στις Νέες Χώρες, ακόμη και αν το ήθελε, ήταν ανίκανος να εμποδίσει τους πρόσφυγες αλλά και τους τοπικούς χριστιανούς από την ανταπόδοση της ωμής καταπίεσης που είχαν πρόσφατα υποστεί: η κοινωνική αντίθεση μεταξύ χριστιανού καλλιεργητή και μουσουλμάνου γαιοκτήμονα έκανε ακόμη σκληρότερη τη σύγκρουση. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε πως αυτή η συμπεριφορά δεν θεωρούνταν, στην ευρύτερη περιοχή, αφύσικη: παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνταν σε κάθε μεριά των συνόρων²⁵.

Ας μην επεκταθούμε περισσότερο σε σχέση με τη στάση των μα-

ζών, πόσο μάλλον αφού για την ώρα όχι μόνο δεν υπάρχουν μελέτες για το πώς αυτές αντέδρασαν στην έξαφνη ανατροπή των εθνικών ιεραρχιών, αλλά και το πρωτογενές υλικό, όταν δεν έχει χαθεί, είναι δυσπρόσιτο. Τα βρετανικά διπλωματικά έγγραφα επιτρέπουν τουλάχιστον να διατυπώσουμε ορισμένες υποθέσεις εργασίας σχετικά με τους παράγοντες που επηρέασαν τη στάση τους. Ήδη αναφέραμε έναν τέτοιο παράγοντα: φαίνεται πως τομή, συχνά βίαιη, αποτέλεσε σε πολλά μέρη η άφιξη προσφύγων, ενώ αντιθέτως μεταξύ των ντόπιων, «Ελλήνων» όσο και «αλλοεθνών», φαίνεται κατευναστικά να δρούσε, ακόμη και όταν δεν λειτουργούσαν παλαιότεροι θεσμοί ενσωμάτωσης, η ύπαρξη κοινών κωδίκων και προσωπικής εξοικείωσης. Ας υπογραμμίσουμε επίσης τη συμπλοκή των ταξικών και των εθνοτικών αντιθέσεων, ιδιαίτερος έντονη στις περιοχές της μεγάλης αγροτικής ιδιοκτησίας. Επίσης στην ύπαιθρο, όπου η παρουσία των αρχών ήταν πιο ανομοιομορφη και η δράση τους μάλλον ανεξέλεγκτη, αναφέρονταν παραδείγματα πιο ακραίας, προς το καλύτερο ή προς το χειρότερο, μεταχείρισης των «αλλοεθνών» απ' ό,τι στα αστικά κέντρα. Στην έρευνά μου δεν συνάντησα, αφετέρου, στοιχεία που να δείχνουν ότι οι μάζες αντιμετώπιζαν τους Εβραίους χειρότερα από άλλες εθνοτικές κατηγορίες αλλοεθνών: μάλλον το αντίθετο συνέβαινε, αφού οι Εβραίοι δεν θεωρούνταν πως ασπάζονταν εχθρικούς εθνικισμούς. Ξεσπάσματα λαϊκού αντισημιτισμού δεν αναφέρθηκαν με ιδιαίτερη πυκνότητα. Τέλος, όταν εξετάζουμε τη στάση του πληθυσμού, αντιθέτως από τη διοίκηση και τον πόλεμο που ήταν αποκλειστικώς ανδρικές υποθέσεις, πρέπει επίσης να συνυπολογίζουμε τον παράγοντα του φύλου.

Για να συνοψίσουμε: οι εκτεταμένες ξενηλασίες που ακολούθησαν την επικράτηση των εθνικών κρατών στα πολυεθνικά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν προγραμματισμένες, αλλά διευκολύνθηκαν από πλήθος συγκυριακών παράγοντες. Και αυτό μολονότι όλα σχεδόν τα κράτη θα μπορούσαν να θεωρήσουν πως είχαν συμφέρον να ενσωματώσουν τους «αλλοεθνείς». Με εξαίρεση τη Σερβία, η οποία δεν είχε πλέον «αλύτρωτους» προς αυτήν τη μεριά της Ευρώπης, δεν ευνοούσε κανέναν ο αμοιβαίος διωγμός: όπως και αν διευθετούνταν τα σύνορα, όλα τα κράτη θα συνέχιζαν να

έχουν πλήθος “ομοεθνείς” στις ξένες επικράτειες. Από οικονομική άποψη, η εγκατάλειψη της παραγωγής και η διάλυση των εμπορικών δικτύων θα έπλητταν παντού την οικονομία και τα δημόσια έσοδα. Εντούτοις, από τη στιγμή που εν μέσω των εχθροπραξιών τέθηκε σε κίνηση η διαλεκτική των διωγμών, αυτοί απέκτησαν δική τους δυναμική και τα κράτη δύσκολα μπορούσαν να την ανακόψουν.

Δύσκολα επιμερίζονται οι ευθύνες για τις διώξεις οι οποίες προκάλεσαν το πρώτο προσφυγικό κύμα που έφερε τη χιονοστιβάδα των αλυσιδωτών διωγμών, αλλά ας επαναλάβω πως στην Ελλάδα ο πρωθυπουργός διαπνεόταν από ευμενέστερο πνεύμα έναντι των μειονοτήτων παρά ο νέος βασιλιάς και τα κρατικά όργανα²⁶. Αυτό ήταν φανερό στους συγκαιρινούς παρατηρητές: ακόμη και ο οθωμανός πρόξενος, για παράδειγμα, περιγράφοντας τα μαρτύρια των μουσουλμάνων στις Νέες Χώρες, δεν κατηγορούσε την κυβέρνηση για κακή πίστη αλλά τη θεωρούσε ανίκανη να ελέγξει τους τοπικούς αξιωματούχους²⁷. Ως σήμερα, οι ακραίοι σοβινιστές οικτρίζουν τον Βενιζέλο για τον ίδιο λόγο: «Η προς το μουσουλμανικό στοιχείο ευμενής διάθεσή του ήταν γνωστή από το 1914 κιόλας, λόγω της επιλογής προσώπων που τοποθετούσε σε περιοχές με Μωαμεθανούς»²⁸.

Οι συνέπειες των πρώτων διωγμών δεν άργησαν να φανούν. Μέσα σε αυτήν τη δηλητηριασμένη ατμόσφαιρα οι Νεότουρκοι προώθησαν, ως επίσημη αλλά ανομολόγητη πολιτική, την εκκαθάριση από τον χριστιανικό πληθυσμό των “στρατηγικών” περιοχών της Θράκης και των μικρασιατικών παραλίων – ενώ παράλληλα διαπραγματεύονταν την ανταλλαγή του με τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας. Όταν εντέλει παραδέχτηκε η ελληνική ελίτ πως ήταν αδύνατον να μεγαλώσουν αρκετά τα κρατικά σύνορα ώστε να χωρέσουν σε αυτά όλοι οι “ομογενείς”, πρότεινε, ως εναλλακτική λύση, να ξεριζώσουν τους διεκδικούμενους πληθυσμούς χάρη των οποίων, σύμφωνα με την εθνική ιδεολογία, είχε ξεκινήσει τους πολέμους, και να τους μεταφυτεύσουν στη “μητέρα πατρίδα”. Φαινόταν λοιπόν πως αποτέλεσμα του πολέμου θα ήταν τα κράτη να οργανώσουν και επισήμως αμοιβαίες ξενηλασίες. Η ιδέα, βεβαίως, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις, τις οποίες εύγλωττα εξέφρασε ένας από τους αρτιότερους εκπροσώπους του ελληνικού εθνικισμού:

Η ανθρωπεμπορία αυτή συνεφωνήθη μεταξύ της Τουρκικής και της Ελληνικής Κυβερνήσεως δι' αυστηράς συμβάσεως, ήν αμφοτέρα τα μέρη υποχρεούνται να σεβασθώσιν ως ιεράν [...] Και τώρα θα αρχίση [...] το ακατανόητον και ανήκουστον και πρωτοφανές εις τα χρονικά της Ιστορίας ανθρωπομέτρημα και αντάλλαγμα, ως γίνεται εις τους ζωεμπόρους δια τα άλογα, τα θρέμματα και κτήνη. [Πρόκειται για] απαισίαν και φρικαλέαν, κατά δε τας συνεπείας της ολεθρίαν και εξευτελιστικήν δια τον καθόλου ελληνικόν χριστιανικόν κόσμον, σύμβασιν²⁹.

Εξίσου κινδύνευαν εντούτοις, από αυτή την άκρως δυσοίωνη προοπτική, οι εναπομείναντες “αλλοεθνείς” της Μακεδονίας, που ήταν κατεξοχήν Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη, μουσουλμάνοι στις πόλεις και Σλάβοι στην ύπαιθρο.

2. Η ΑΒΕΒΑΙΗ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΩΝ ΣΕΦΑΡΑΔΕΙΜ

Για την ώρα, πάντως, η ξενηλασία δεν απειλούσε τους σεφαραδείμ. Μολονότι πλήγησαν από το αρχικό κύμα εκτρόπων και διώξεων, απέφυγαν τα χειρότερα, καθώς ήταν συγκεντρωμένοι στη Θεσσαλονίκη όπου ο κρατικός μηχανισμός και οι τοπικοί “Έλληνες” είχαν μικρότερα περιθώρια αυθαιρεσίας επειδή ελέγχονταν στενά από την κυβέρνηση και παρακολουθούνταν από ξένους επίσημους και ανεπίσημους και παρατηρητές. Απέμενε βεβαίως να εξακριβωθούν τα όρια της ανοχής, ενώ κρίσιμη ήταν πάντοτε η στάση του στρατού³⁰, και επίσης μετρούσε η υποφώσκουσα ένταση μεταξύ της Γενικής Διοίκησης και του Βενιζέλου. Η κρατική πολιτική έναντι των Εβραίων εξελίχτηκε με τις περιστάσεις, εκ των ενόντων. Η αρχική προδιάθεση απέναντί τους ήταν μετρίως αρνητική: θεωρούνταν γενικώς φιλοθωμανοί, αλλά λιγότερο επικίνδυνοι από τους μουσουλμάνους και τους “Βουλγάρους” επειδή, όπως είπαμε, δεν διέθεταν ανταγωνιστική “μητέρα πατρίδα”. Οι διακυμάνσεις στην αντιμετώπισή τους, ωστόσο, δεν αντανακλούσαν εξελίξεις στις εθνικές αντιλήψεις και αξίες, αλλά μάλλον τακτικές ανάγκες. Τις πρώτες ημέρες της ελληνικής κατάληψης εγκαταλείφθηκαν στο έλεος των στρα-

τιωτών και των χριστιανών συμπολιτών τους² όταν έδειξαν πως μπορούσαν να επηρεάσουν την κοινή γνώμη, η κυβέρνηση θέλησε να τους προσεταιριστεί ώστε να διασφαλίσει την ελληνική κυριαρχία· αργότερα προσπάθησε να τους χρησιμοποιήσει για να βρει εξωτερικά δάνεια, ενώ παραμονές του Ευρωπαϊκού Πολέμου ικανοποίησε σημαντικά αιτήματά τους ελπίζοντας να ψηφίσουν εναντίον της σοβινιστικής αντιπολίτευσης. Σε γενικές γραμμές, το αποτέλεσμα ήταν σχετικώς ευνοϊκό: όπως το έθεσε η Ρένα Μόλχο, το ελληνικό κράτος «επέτρεψε [στην εβραϊκή κοινότητα] να διατηρήσει τον πρωταγωνιστικό ρόλο της» στη Θεσσαλονίκη³¹. Ας δούμε λίγο πιο αναλυτικά αυτήν τη διαδικασία.

¹ Με το ξέσπασμα του πολέμου στερήσεις και ανασφάλεια έπληξαν τη Θεσσαλονίκη³². Μόλις καταλήφθηκε η πόλη, και παρά τη λογοκρισία που επιβλήθηκε, ο ελληνικός Τύπος αναζωπύρωσε την αντισιμιτική εκστρατεία στην οποία πρωτοστατούσε από το 1908, και έσπευσαν να συμμετάσχουν σε αυτήν, με λόγια και με πράξεις, στρατιωτικοί και πολίτες. Η πόλη αποκλείστηκε και η αγορά της έκλεισε: οι πρόσφυγες ιδίως, αλλά και ο υπόλοιπος πληθυσμός, εκτός από τους εύπορους, απειλήθηκαν με λιμοκτονία³³. Ακολούθησαν τα εμπρηστικά άρθρα της εφημερίδας *Εμπρός* και οι βιασμοί, λεηλασίες, επιθέσεις, φυλακίσεις, φόνοι και συλλήψεις ομήρων που περιγράφει η Ρένα Μόλχο³⁴.

² Η πολιτική διοίκηση πάντως, μετά το αρχικό χάος, προσπάθησε συστηματικά να κατευνάσει την εβραϊκή κοινότητα· το σήμα φαίνεται πως έδωσε ο ίδιος ο Βενιζέλος. Οι λόγοι της μεταστροφής γνωστοί, πολιτικοί: να εξασφαλιστεί η υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού, αλλά και όλων των Εβραίων, για την προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα. Έπειτα από ένα απειλητικό τελεσίγραφο των ξένων προξένων, ο πρώτος γενικός διοικητής Κωνσταντίνος Ρακτιβάν αποφάσισε να διατηρήσει τις θρησκευτικές και τις δημοτικές αρχές και διακήρυξε αμέσως την εφαρμογή διοίκησης «ισχυράς και ισονόμου, άνευ διακρίσεως φυλής και θρησκευύματος». Τη συναδέλφωση των κοινοτήτων κήρυξε επίσης ο υπουργός Εσωτερικών Εμμανουήλ Ρέπουλης, ενώ ο Γεώργιος δήλωνε προς τους Ισραηλίτες και τους μουσουλμάνους πως οι Έλληνες δεν σκόπευαν να γί-

νουν άρχουσα φυλή. Εκπρόσωποι των ισραηλιτικών κοινοτήτων της Παλαιάς Ελλάδας έφτασαν στην πόλη για να καθησυχάσουν τους τοπικούς Εβραίους, και η βασίλισσα Όλγα μοίραζε καθημερινά ψωμί στους φτωχούς. Το *El Avenir* τάχθηκε υπέρ της ελληνικής κατοχής· ωστόσο η πολιτική ελευθερία ήταν άλλο ζήτημα, και η ανταγωνίστριά του *Indépendant* διώχθηκε³⁵. «Το αντισιμιτικό κύμα πέρασε», δήλωνε ο Νεχαμά στις 27 Νοεμβρίου, αλλά η δυσπιστία απέναντι στα σχέδια των νέων κυρίαρχων δεν διασκορπίστηκε³⁶.

Οι φόβοι άλλωστε ήταν συνυφασμένοι, πέρα από τους πολιτικούς, και με τους οικονομικούς παράγοντες, τους οποίους ελάχιστα μπορούσαν να επηρεάσουν, μετά τον κατακερματισμό του ενιαίου οικονομικού χώρου της ευρωπαϊκής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι κυβερνήσεις. Ο οικονομολόγος Γεώργιος Κοφινάς, που στάλθηκε από τον Βενιζέλο στη Θεσσαλονίκη για να καθησυχάσει τους τοπικούς αστούς, εύγλωττα εξήρε τις οικονομικές προοπτικές της πόλης υπό την ελληνική ευνομία³⁷. Δεν μπόρεσε όμως να διαλύσει την ανησυχία των τοπικών εβραίων εμπόρων οι οποίοι, εν μέρει επειδή προέβλεπαν την αποκοπή της ενδοχώρας και εν μέρει επειδή φοβούνταν τον ενισχυμένο ελληνικό ανταγωνισμό, ήδη σκέφτονταν να μεταναστεύσουν και σε μερικές περιπτώσεις έσπευδαν να το κάνουν κιόλας. «Η απαισιοδοξία για το μέλλον, τόσο από πολιτική όσο και από οικονομική άποψη, φαίνεται να κυριαρχεί εδώ», ανέφερε ένας έγκυρος παρατηρητής. Καθώς τα σύνορα και οι δασμοί που επέβαλε η ελληνική διοίκηση είχαν παραλύσει την τοπική αγορά, και επί πλέον θεωρούνταν απίθανο να ανανεωθούν οι εμπορικές παραγγελίες από το εξωτερικό, καλλιεργούνταν κάθε λογής συγχυσμένα όνειρα στις τάξεις των ντόπιων: «Οι περισσότεροι έμποροι αρχίζουν να σκέφτονται πως πρέπει να εγκαταλείψουν τη Θεσσαλονίκη για άλλες χώρες, πολλοί όμως από αυτούς αποφασίζουν να μείνουν προσωρινά, ελπίζοντας σε νέες πολιτικές αλλαγές ή και στη Μακεδονική αυτονομία»³⁸. Οι αλλαγές όμως αυτές δεν έρχονταν, ενώ ο καταναγκαστικός εξελληνισμός της πόλης συνεχιζόταν. Οι αρχές διέταξαν τις εταιρείες των σιδηροδρόμων, των τροχιοδρόμων και του ηλεκτρισμού να απολύσουν όσους υπαλλήλους δεν έβγαζαν το φέσι και δεν έπαιρναν ελληνική υπηκοότητα· αρκετοί μουσουλμά-

νοι παραιτήθηκαν, ενώ άλλοι τέως ξένοι υπήκοοι, μεταξύ τους πολλοί Εβραίοι, συμμορφώθηκαν, κυρίως εκείνοι που δούλευαν στους τροχιοδρόμους και στις μεγάλες εταιρείες³⁹.

3 Τους επόμενους μήνες η Κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία συνάμα αναζητούσε δάνεια από εβραϊκούς χρηματιστικούς οίκους⁴⁰, προσπάθησε να ελαχιστοποιήσει τις τριβές. Αναγνώρισε την κοινωνική και πολιτική ιδιαιτερότητα της εβραϊκής κοινότητας και ικανοποίησε, στις αρχές του 1914, σημαντικά αιτήματά της: εξαγορά της στρατιωτικής θητείας, σεβασμό της αργίας του Σαββάτου, δικαίωμα συμμετοχής στη δημόσια διοίκηση, δικαίωμα τήρησης λογιστικών βιβλίων στη λαδίνο, ελευθεροτυπία, συνεργασία του κτηνιάτρου με το σολέτ, κρατική επιχορήγηση σε κοινότητες και ενώσεις, και απαλλαγή από δασμούς των αζύμων⁴¹. Ωστόσο, η κατώτερη διοίκηση εξακολουθούσε να εφαρμόζει διακρίσεις εις βάρος των Εβραίων, οργανώνοντας διωγμούς των μικροπωλητών (υπήρχαν τετρακόσιοι με πεντακόσιοι από αυτούς, μόνον Εβραίοι) καθώς και μπουκοτάζ των εμπόρων, ή με αστυνομικές και δικαστικές ενοχλήσεις. Παρατηρητές όπως ο Νεχαμάς διέκριναν μεγάλη απόσταση από τις επίσημες διακηρύξεις ως στην καθημερινή πρακτική των αρχών⁴². Τα επεισόδια συνεχίζονταν ακατάπαυστα. Άρχισε εκπατρισμός: οικογένειες πουλούσαν την περιουσία τους και μετανάστευαν κατά εκατοντάδες προς τη Βόρεια και Νότια Αμερική, τη Γαλλία, την Αίγυπτο και την Οθωμανική Αυτοκρατορία⁴³. Φόνοι και διώξεις υπονόμειαν τη διακηρυγμένη κυβερνητική πολιτική και αποξένωναν την εβραϊκή κοινότητα⁴⁴. Στην πόλη επικρατούσε κλίμα κατοχής: οι αρχές φρουρούσαν αυστηρά όλα τα δημόσια κτίρια και παρακολουθούσαν στενά όλα τα «ύποπτα πρόσωπα»⁴⁵.

Η τρομοκρατία και η καταστολή συνδέονταν επίσης με μια ιδιαιτερότητα της εβραϊκής κοινότητας – το ισχυρό σοσιαλιστικό κίνημα. Οι συνθήκες που επικράτησαν στη Μακεδονία, αφότου έληξαν οι πόλεμοι, ουσιαστικά εμπόδιζαν κάθε μορφή πολιτικής δράσης. Μόλις τερματίστηκε η κατάσταση πολιορκίας, οι αρχές επέκτειναν την ισχύ των περίφημων νόμων του Δημητρακοπούλου για τη ληστεία, οι οποίοι είχαν ξεσηκώσει τεράστιες αντιδράσεις όταν συζητούνταν στη βουλή. Τώρα μπορούσαν χωρίς δίκη να εξορίζουν ύπο-

πτους μαζί με τις οικογένειές τους, φυγόδικους, ζητιάνους, άστεγους και άλλα «αντικοινωνικά στοιχεία»⁴⁶. Μολονότι δεν ενέπιπταν σε καμία από τις παραπάνω κατηγορίες, οι ηγέτες της Φεντερασιόν Μπεναρόγιας και Γιονάς συγκαταλέγονταν στα πρώτα θύματα των άκρως ελαστικών αυτών νόμων. Η έλλειψη δημοκρατικών εγγυήσεων μονιμοποιήθηκε: διατηρήθηκε, με ελάχιστα διαλείμματα, ως την πτώση της παγκαλικής δικτατορίας.

4 Για λίγο καιρό πάντως, και μετά την απομάκρυνση εκατοντάδων χιλιάδων «αλλοεθνών», επικράτησε η πολιτική της ενσωμάτωσης των υπόλοιπων αντί της γενικής ξενηλασίας. Κρίσιμο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση ήταν η παραχώρηση, από την Κυβέρνηση Φιλελευθέρων, πολιτικών δικαιωμάτων σε όλους τους εναπομείναντες άρρενες των Νέων Χωρών – και επομένως, στον κύριο όγκο της εβραϊκής κοινότητας. Ενώ, εντούτοις, ο Βενιζέλος προσπάθησε να συμμαχήσει με την τελευταία, τελικά εκείνη, όπως και οι υπόλοιπες μειονότητες, στράφηκε προς τον πολέμαρχο άνακτα και προς πολιτικούς που με μένος τις καταδίωκαν προηγουμένως. Αιτία ήταν βεβαίως η σύμπτωση της διεθνούς πολιτικής του μοναρχισμού, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Πολέμου, με τα φιλειρηνικά συμφέροντα. Ιδίως για τους πιο ανυπεράσπιστους, η συμμετοχή στον πόλεμο ήταν κίνδυνος πολύ πιο απτός από την πτώση του φιλελεύθερου πρωθυπουργού. Όπως το έθεσε η Ρένα Μόλχο:

Ο Βενιζέλος είχε θελήσει την ειρηνική ενσωμάτωση των Εβραίων στην ελληνική κοινωνία. Βρισκόταν σε καλό δρόμο. Ωστόσο, κι εδώ ήταν η ειρωνεία, όταν αφυπνίστηκε η εβραϊκή πολιτική συνείδηση στο πολιτικό πλαίσιο του εθνικισμού, ο ίδιος δεν εξασφάλισε κανένα όφελος⁴⁷.

Τελικά δεν αποφεύχθηκαν ούτε ο πόλεμος ούτε η εσωτερική εκτροπή – παράγοντες που αμφότεροι έκαναν επισφαλή τη θέση όλων των μειονοτήτων. Το 1917 οι σιωνιστές, που υποστηρίζονταν από μεγάλο μέρος του εβραϊκού πληθυσμού και είχαν τέσσερις από τους πέντε βουλευτές του, μεταστράφηκαν, για εξωτερικούς λόγους, υπέρ της Αντάντ⁴⁸. Μετά την πυρκαγιά εκείνης της χρονιάς, όμως, οι Φιλελεύθεροι συζήτησαν σοβαρά «εάν θα ήτο ορθότερον να μεταφέρον-

το οι άστεγοι, κατά μεγάλην πλειοψηφίαν Εβραίοι, αλλού εις την Ελλάδα. Τα ξένα επιτελεία είχαν ταχθεί υπέρ αυτής της λύσεως, δια λόγους στρατιωτικούς. Πολλοί εκ των ημετέρων επίσης, υπερεθνικισταί, επιθυμούσαν την εκτόπισιν των αλλοεθνών»⁴⁹. Αφότου λοιπόν άρχισαν οι ξενηλασίες, κανείς δεν ήξερε που θα σταματούσαν. Τελικά το σχέδιο ματαιώθηκε, η αποκατάσταση των πυροπαθών όμως, όποιες και αν ήταν οι προθέσεις της κυβέρνησης και του αρμόδιου υπουργού Αλέξανδρου Παπαναστασίου, ευνόησε από κάθε άποψη τους χριστιανούς έναντι των Εβραίων οι οποίοι πλήγησαν περισσότερο⁵⁰. Ακολούθησε νέο κύμα μετανάστευσης, ενώ από όσους έμειναν λίγοι απέκτησαν εκλογικά βιβλιάρια, και η σύσταση των χωριστών εγκλογικών κέντρων φαλκίδευσε ουσιαστικά τα δικαιώματά τους⁵¹.

Εν κατακλείδι: οι εθνικές εκκαθαρίσεις από το 1912 ώς το 1914 στην Ελλάδα και στην Τουρκία, τις οποίες η μεν ελληνική κυβέρνηση επέτρεψε η δε τουρκική κατεύθυνε, θέτουν σοβαρά ερωτήματα σχετικά με τη συγκρότηση και τη λειτουργία των βαλκανικών κρατών. Αποτέλεσαν την όχι αναπόφευκτη αλλά, πάντως, λογική απόληξη του κοινωνικού κατακερματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, καθώς και της αποσπασματικής ενσωμάτωσής της στο καπιταλιστικό κοσμοσύστημα, που διαθλάστηκαν ιδεολογικά στην ανάπτυξη των αντίπαλων εθνικισμών. Οι αγριότητες εναντίον ανυπεράσπιστων πληθυσμών έγιναν καθημερινότητα: προετοίμασαν τις αλληπάλληλες πολεμικές συγκρούσεις οι οποίες χώρισαν με τάφρους μίσους τα Βαλκάνια, εμπέδωσαν την οικονομική, πολιτική και πολιτισμική εξάρτηση της περιοχής, ανέδειξαν τους στρατιωτικούς σε πρωταγωνιστές της κρατικής ζωής και το κράτος σε επικυρίαρχο της κοινωνίας, και παγίωσαν σε ολόκληρο τον εικοστό αιώνα τη διατύπωση των οικονομικών και ταξικών συγκρούσεων με όρους εθνοθηρησκευτικούς.

Τις εθνοκαθάρσεις δεν χρεώνονταν αποκλειστικά οι ελίτ. Με την ίδια αδυσώπητη λογική που εμπλέκονταν οι περιφερειακές Δυνάμεις στο παιχνίδι του ιμπεριαλισμού, παρέσυραν τους τοπικούς πληθυσμούς στον εθνικό ανταγωνισμό. Τους καθυπέτασαν σε αλ-

λότρια συμφέροντα, όπως κατεξοχήν ήταν οι βλέψεις κρατικών, εκκλησιαστικών και επιχειρηματικών κέντρων μετά την πρώτη καταστροφή των Βαλκανικών Πολέμων, μάλιστα, συνέχισαν να τους χρησιμοποιούν σαν πεσσούς ενόψει νέων συγκρούσεων. Ο πόλεμος, κατακρημνίζοντας τις οικονομικοπολιτικές ιεραρχίες του οθωμανικού καθεστώτος, στις περισσότερες χώρες ανέτρεψε τους συσχετισμούς δυνάμεων μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων. Οι κυρίαρχες εθνότητες κάθε κράτους επωφελήθηκαν για να οικειοποιηθούν πόρους και εισοδήματα που απολάμβαναν προηγουμένως οι "αλλοεθνείς". Οι διαδοχικές μεταβιβάσεις της πολιτικής εξουσίας από το ένα έθνος στο άλλο συνοδεύονταν από ισάριθμες μετατοπίσεις οικονομικής δύναμης, και συχνά η απόσπαση κεφαλαίου έγινε αποκάλυπτος στόχος των διωγμών. Εντέλει, η αναδιανομή του πλούτου με την απαλλοτρίωση "εχθρικών" πληθυσμών συνιστούσε μια διεστραμμένη απάντηση στις κοινωνικές πιέσεις, τις οποίες συμπύκνωναν τα σοσιαλιστικά αιτήματα της ισονομίας και της κοινωνικοποίησης του παραγωγικού μηχανισμού. Η ξενηλασία παρουσιάστηκε ως υποκατάστατο της κοινωνικής δικαιοσύνης – και η καταστολή που συνεπαγόταν μακροπρόθεσμα δημιούργησε την παραθεσμική υποδομή και την τεχνολογία του Διχασμού, ενώ συνάμα διευκόλυνε τις στρατιωτικές επεμβάσεις στη δημόσια ζωή και νομιμοποίησε μιλιταριστικά ιδεολογήματα.

Οι οιωνοί δεν ξέφευγαν από τους πιο ψύχραιμους παρατηρητές, όπως ήταν ο Πρόξενος Μόργκαν, ο οποίος, παρακολουθώντας εκ του σύνεγγυς τις εξελίξεις στη Θεσσαλονίκη, έγραφε:

Οι Τούρκοι δείχνουν αποφασισμένοι να διώξουν όλους τους Χριστιανούς από τη Θράκη, ενώ αφετέρου στη Μακεδονία οι Μουσουλμάνοι παραπονούνται για άδικη μεταχείριση και η Ελληνική Ορθοδοξία επιβάλλεται καταναγκαστικά στους εντόπιους Χριστιανούς. Δεν φαίνεται λοιπόν να έχουν άλλη διαφυγή οι υποτελείς φυλές, εκτός από την αποδημία ή την αποστασία. Εν καιρώ, και με τίμημα τα μαρτύρια των υποτελών στοιχείων, η Ελλάδα και η Τουρκία θα μπορούν να επαίρονται ότι βασιλεύουν επάνω σε ομοιογενείς πληθυσμούς, αλλά βεβαίως δεν θα έχει βελτιωθεί στο μεταξύ η φήμη της ανεκτικότητάς τους⁵².

Οι Εβραίοι έμεναν προσώρας στο απυρόβλητο. Από τη στιγμή όμως που η παραμονή τους στον τόπο των προγόνων τους, παύοντας να θεωρείται αυτονόητη, παρουσιάστηκε ως παραχώρηση εξαιτίας συγκυριακών συσχετισμών δυνάμεων, κανείς δεν ήξερε πότε θα ηχούσαν οι σάλπιγγες και του δικού τους εξανδραποδισμού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Rena Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919: Une communauté hors norme*, Thèse de doctorat de l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg, 1996, 3 τόμ. Πβ. Κ. Vergopoulos, «La "Grande Dépression" européenne et la crise d'Orient, 1875-1900», *Review XI* [άνοιξη 1988], σ. 232. Για την οπτική του Βαλλερστάιν, βλ. ιδίως Immanuel Wallerstein, *The Capitalist World-Economy*, CUP- Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Cambridge [1979]² 1980 του ίδιου, *The Modern World-System*, τ. 1: *Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, τ. 2: *Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy, 1600-1750*, Academic Press, Νέα Υόρκη 1974, 1980· για τη λογική της οικοδόμησης των κρατών, βλ. Theda Skocpol, *States and Social Revolutions*, Cambridge UP, Cambridge UK and New York 1979.
2. Βλ. τους υπολογισμούς του Γ. Λεονταρίτη σχετικά με το κόστος που είχαν για την Ελλάδα οι Βαλκανικοί και ο Ευρωπαϊκός Πόλεμος, στο George B. Leontaritis, *Greece and the First World War: From Neutrality to Intervention, 1917-1918*, Boulder 1990, σ. 195 κ.ε., 245. Τα επίσημα στοιχεία περιέχονται στο André Andréadès, *Les Effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, Publications de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale, PUF - Yale UP 1928, σ. 5 κ.ε., 88 κ.ε. Βλ. επίσης τις γενικές εκτιμήσεις στο Mark Mazower, *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, Clarendon Press, Oxford 1991, σ. 43 κ.ε. Όσον αφορά το ηθικό κόστος, βλ. ορισμένες εισαγωγικές νύξεις στη διατριβή μου, Σπύρος Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1998, κεφάλαιο πέμπτο· ακόμη, Παρασκευάς Ματάλας, «Εισαγωγή» στο Λέον Τρότσκι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο 1993, σ. 35.

3. Rena Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. 3, σ. 466 κ.ε.
4. Γι' αυτά τα ζητήματα, βλ. ουσιαστικά, όσον αφορά την εθνική ιδεολογία, Αντώνης Λιάκος, «Προς επισκευήν ολομειείας και ενότητας». Η δόμηση του εθνικού χρόνου» στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Επιστημονική συζήτηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994, σσ. 171-199· Paschalis Michael Kitromilides, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Variorum Reprints, Aldershot (Hampshire) 1994· ενώ για την εξωτερική πολιτική, Helen Gardikas Katsiadakis, *Greece and the Balkan Imbroglia. Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995.
5. Βλ. αναλυτικότερα, Σ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του...*, ό.π., κεφάλαιο πέμπτο, ενότητα Β'.
6. Ι. Μιστριώτης, κύριο άρθρο, *Αθήναι*, φ. της 28.9.1912.
7. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης. Μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη», στο *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1984, σσ. 486-507· του ίδιου, «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σσ. 53-131.
8. Πβ. Σπύρος Μαρκέτος, «Η "Φεντερασιόν" και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α' Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995· Σ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., κεφάλαιο πέμπτο.
9. Φ. Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ό.π., σ. 371.
10. Για τον Βενιζέλο, βλ. G. Leontaritis, *Greece and the First World War*, ό.π., σ. 62. Βλ. ακόμη το διάγγελμα του Κωνσταντίνου «προς τον στρατόν μου και τον στόλον», από Λιβούνοβο στις 26.7.1913, *Ακρόπολις*, φ. της 28.7.1913. Οι ωμότητες του βασιλικού στρατού καταγγέλλθηκαν αμέσως από έγκυρους παρατηρητές, όπως ήταν ο βρετανός δημοσιογράφος Μπάουτσερ· την κωμική υποχώρηση του πρέσβη στο Λονδίνο Γενναδίου και του ίδιου του Κωνσταντίνου, όταν επιχειρήσαν να διαψεύσουν τις ανταποκρίσεις του πρώτου, βλ. Lady Grogan, *The Life of J. D. Bouchier*, Hurst and Blackett, Λονδίνο 1926, σ. 151 κ.ε. Γενική εποπτεία των συνθηκών διεξαγωγής του πολέμου παρέχει το Carnegie Endowment for International Peace, *Report of*

- the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment, Washington, 1914. Το ζήτημα βεβαίως, όχι τυχαία παραγκωνισμένο ως πρόσφατα από την ελληνική ιστοριογραφία, απαιτεί επισταμένη έρευνα.
11. Πβ. FO 371.1996/6, James Morgan προς Louis Mallet, Θεσσαλονίκη 21.3.1914/15048.
 12. FO 371.1656/449, Elliot προς Grey, 5.12.1913/55943. Μια διεισδυτική ανασκόπηση των διπλωματικών ελιγμών εκείνης της περιόδου, βλ. Hagen Fleischer, «The Aegean Crisis in the Spring of 1914, as Seen by Neutral Observers», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. XIV (3-4) [1987].
 13. Θ. Κουτούπης, *ΕΣΒ, συνεδρίασις 14η της 25.2.1913*, σσ. 94-96. Για την αντίδραση των τοπικών ελλήνων, βλ. Γνάσιος Μακεδνός, *Η μετά την νίκηνη Ελλάς από Νοεμβρίου 1913 έως τέλους Φεβρουαρίου 1914, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, 1914*.
 14. Λεωνίδας Ι. Παρασκευόπουλος, *Αναμνήσεις 1896-1920*, Πυρσός, Αθήνα 1993, σ. 194.
 15. Δημήτριος Βακάς, *Η Μεγάλη Ελλάς. Ο Ελ. Κ. Βενιζέλος πολεμικός ηγέτης. Πλήρης έκδοσις συμπληρωμένη δια νέων στοιχείων, χ.τ.ε., χ.χ. [1964]*, σ. 522. Η δημιουργία χωριστών εκλογικών συλλόγων για τους Εβραίους συζητιόταν από τα τέλη του περασμένου αιώνα στην Κέρκυρα, όπου αρθρώθηκε μια μαχητική εκδοχή του αντισημιτισμού (Bernard Pierron, *Juifs et chrétiens de la Grèce moderne. Histoire des relations intercommunautaires de 1821 à 1945*, L'Harmattan, Παρίσι 1996). Αμέσως μετά τις πρώτες εκλογές του 1915, όταν οι Φιλελεύθεροι έχασαν τις έδρες της Θεσσαλονίκης, συζητήσαν τη δημιουργία χωριστών εκλογικών συλλόγων για τους μουσουλμάνους και τους Εβραίους, ενώ το φθινόπωρο της ίδιας χρονιάς ο Ρακτιβάν πέρασε από τη βουλή ένα σχετικό νομοσχέδιο το οποίο πάντως δεν δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*. (Απομνημονεύματα Περικλέους Χ. Αργυροπούλου, ό.π., σ. 167). Βλ. και τη συζήτηση για τη διάσπαση της εβραϊκής κοινότητας, στο R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 554 κ.ε. Παρομοίως η *Πολιτική Επιθεώρησις*, φερ' ειπείν, κατηγορούσε την κυβέρνηση πως αφού καταπίεσε τους λεγόμενους αλλοεθνείς «κατά το διάστημα της ξενικής [της αγγλογαλλικής] κατοχής», μετά τη Συνθήκη των Σεβρών, «επιδιώκουσα την κατά τας προσεχείς εκλογάς υποστήριξιν της εκ μέρους του μουσουλμανικού στοιχείου, δεν εδίστασε να προβή εις πλείστας παραχωρήσεις και υποσχέσεις, ως και εις εξαγοράς ελαφρών τινων συνειδήσεων, έφθασε δε ούτω βαθμηδόν εις το άλλο άκρον» («Εσωτερική επιθεώρησις», *Πολιτική Επιθεώρησις*, περίοδος Γ',

- έτος Α', τ. 18 [3.10.1920]). Ούτε και το 1920 δεν καθιέρωσαν οι Φιλελεύθεροι τους χωριστούς συλλόγους, μολονότι μετάνιωσαν κατόπιν εορτής: τελικά, το μέτρο αυτό έλαβε η Επανάσταση του Πλαστήρα.
16. Πβ. Ελένη Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Βενιζέλος και υπουργείο Εξωτερικών: σύγκρουση ή συνεργασία;», *Συμπόσιο για τον Ελευθέριο Βενιζέλο, Πρακτικά Αμφιθέατρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986*, ΕΛΙΑ - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 270 κ.ε. Η αντιδικία εκδηλώθηκε έντονα τον Αύγουστο του 1912, όταν τα εθνικιστικά σωματεία οργάνωσαν συλλαλητήρια στην Αθήνα και στην επαρχία ενώ η κυβέρνηση σε αντίποινα τα καλούσε να παρουσιάσουν τους ισολογισμούς τους: *Αθήναι*, φ. της 17, της 20 και της 24.8.1912· *Το Κράτος*, φ. της 23.8.1912· *Πατρίς*, φ. της 17, 20.8.1912· FO 371.1380/42, Beaumont προς Grey, 30.9.1912/42090.
 17. Όσον αφορά το τελευταίο, βλ. Carnegie Endowment for International Peace, ό.π., σ. 197. Ήδη η δολοφονία του Γεωργίου φαίνεται πως προκάλεσε «μερικούς σκοτωμούς Τούρκων και Εβραίων που τους έκαμαν στο μέρος που έγινε η δολοφονία, οι χωροφύλακες και οι στρατιώτες με το πρώτο σάστισμα» (Φ. Σ. Δραγούμης, *Ημερολόγιο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, ό.π., σ. 273). Γενικότερα, βλ. Σ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., κεφάλαιο πέμπτο.
 18. Βλ. τις απόψεις των εκπροσώπων της Φεντερασιόν, στο *La Question d'Orient vue par les socialistes Grecs*, Berger-Levrault 1918, σ. 13. Εκδηλώθηκαν ευκολότερα εκτός στρατού κι εκτός Βαλκανίων η ερευνητική επιτροπή του Ιδρύματος Κάρνετζι κατέγραψε, μαζί με τα στρατιωτικά έκτροπα, τον αφελή αποτροπιασμό των ευρωπαίων φιλελεύθερων: βλ. Carnegie Endowment for International Peace, ό.π. Έχουμε επίσης μαρτυρίες πως οι ωμότητες εξήγειραν πολλούς εφένδρους: βλ. λόγου χάρη, Λεωνίδας Φ. Καλλιβρετάκης, «Ημερολόγιο εκστρατείας 1912-1913. Οδοιπορικές και πολεμικές σημειώσεις Ηπείρου - Μακεδονίας - Θράκης του εθελοντή Κωνστή Ι. Κοπιδάκη», *Ιστορ*, 2 [1990], σ. 75, 78.
 19. Βλ. Σ. Μαρκέτος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του*, ό.π., κεφάλαιο πέμπτο.
 20. FO 371.1997/420, E. S. Palmer (υποπρόξενος στα Δαρδανέλλια) προς Mallet, 17.7.1914/42809.
 21. FO 371.1997/410A, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 20.7.1914/42434.
 22. Βλ. ενδεικτικά FO 371.1997/2, H. Bax-Ironside (Σόφια) προς Grey, 11.6.1914/28082 (σύμφωνα με τις αναφορές του προξένου στο Δεδεάγατς Badetti, από 19.5.1914 ως 29.5.1914).
 23. Κωνσταντίνος Δ. Ρακτιβάν, *Τα κτήματα των μεταναστευσάντων εκ των*

Νέων Χωρών, ανατύπωση εκ της Μηνιαίας Επιθεωρήσεως, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1916, σ. 2. Πρόκειται για το νόμο 262/10.5.1914.

24. Στο ίδιο, σ. 14.
25. Εννοείται πως δεν εφάρμοζε μόνον το ελληνικό κράτος τέτοιες πρακτικές. Αντίστοιχα μέτρα πήραν και οι Νεότουρκοι στις περιοχές που έλεγχαν, προσπαθώντας να εθνοποιήσουν το κράτος και την κοινωνία και να εξαφανίσουν τα «κοσμοπολιτικά στοιχεία» (Feroz Ahmad, «War and Society Under the Young Turks, 1909-1918», *Review*, XI. 2 [άνοιξη 1988], σ. 277). Οι Βούλγαροι επίσης καταδίωκαν συστηματικά τους Έλληνες και τους μουσουλμάνους στα μέρη που έπεφταν στα χέρια τους· βλ. ενδεικτικά τεκμήρια στο Αθ. Σουλιώτης - Νικολαΐδης, *Ημερολόγιον του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου*, ό.π., *passim*: άφθονα στοιχεία υπάρχουν επίσης στην επίσημη προπαγανδιστική έκδοση *Les Cruautés Bulgares en Macedoine Orientale et en Thrace 1912-1913. Faits, Rapports, Documents, Temoignages Officiels*, Αθήνα 1914. Στη Δυτική Θράκη ιδίως συνέχιζαν τις θρησκευτικές διώξεις, το βίαιο ανθελληνικό μπουκοτάζ και τη συνήθως καταναγκαστική απομάκρυνση των δικών τους «αλλοεθνών» μέσω του Δεδεάγatz (FO 371.1994/41-45, Mallet προς Onslow, Πέραν 2.4.1914, και FO 371.1999/122, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 10.6.1914/27964). Εκεί τα βουλγαρικά ατμόπλοια μετέφεραν δωρεάν όσους βουλγαρόφωνους συνέχιζαν να μεταναστεύουν από την ελληνική Μακεδονία (FO 371.1996/10, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 21.3.1914/15049). Πολλά στοιχεία για τις διώξεις των Βουλγάρων, τους καταναγκαστικούς εξορθοδοξισμούς κλπ., βλ. στο FO 371.1996/156-162. Βλ. τέλος στο Elisabeth Kontogiorgi, «Forced Migration, Repatriation, Exodus. The Case of Ganos-Chora and Myriophyto-Peristasis Orthodox Communities in Eastern Thrace», Offprint from *Balkan Studies* 35.1, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 15, για την εκκένωση των «αλλοεθνών» από μία ζώνη είκοσι χιλιομέτρων εκατέρωθεν των βουλγαροτουρκικών συνόρων.
26. FO 371.1654/422, Elliot προς Grey, 7.10.1913/46669. Ο βρετανός υποπρόξενος στην Καβάλα επίσης ανέφερε πως η ελληνική κυβέρνηση εμποδίζει τον εκπατρισμό: «Θέλει να τους φερθεί δίκαια, σε ορισμένες απομακρυσμένες περιοχές όμως δεν την εξυπηρετούν όπως πρέπει οι κατώτεροι αξιωματούχοι, και ο χριστιανικός πληθυσμός πολλών χωριών ανταποδίδει προηγούμενα στους μουσουλμάνους γείτονές του και τους κάνει τη ζωή δύσκολη». Οι περισσότεροι μετανάστες προέρχονταν από τη βουλγαρική μεθόριο· ο φόβος για την προσωπική τους ασφάλεια τους έκανε να εγκαταλείψουν γη και σπίτι: FO 371.1996/88, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη

- 22.4.1914/19151· στηρίζεται στην αναφορά του αναπληρωτή υποπρόξενου Καβάλας M. Grassi.
27. FO 371.1696/21, Elliot προς Grey, 18.4.1914/17694.
28. Δημήτρης Μιχαλόπουλος, *Ο Εθνικός Διχασμός. Η άλλη διάσταση*, Τροχαλία, Αθήνα 1997, σ. 70. Ο συγγραφέας δεν είναι σοβαρή πηγή, αλλά επικλείται ένα έγγραφο που μπορεί να ελεγχθεί: *Αρχείο Λέσχης Φιλελευθέρων 1914*, αντίγραφο επιστολής χ.τ., χ.η., Ελ. Βενιζέλος προς Άγγελο Φορέστη Τυπάλδο (γενικό διοικητή Ηπείρου).
29. ΑΥΕ/ΚΥ/1914/Α21 η': Έκθεση αρ. ιη' Χρυσοστόμου Σμύρνης προς Γερμανό Ε', χωρίς ημερομηνία, όπως παρατίθεται στο Γιώργος Γ. Μουρέλος, «Πληθυσμιακές ανακατατάξεις την επομένη των Βαλκανικών Πολέμων: Η πρώτη απόπειρα ανταλλαγής των πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία», *Η Συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα. Συμπόσιο. 75 χρόνια από την απελευθέρωση της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη, 16-18 Νοεμβρίου 1988, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 188-189.
30. Πβ. FO 371.1997/410A, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 20.7.1914/42434.
31. R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 460.
32. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 486 κ.ε..
33. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 488.
34. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 495.
35. *Πατρίς*, φ. της 4, της 26 και της 27.11.1912, και της 10.12.1912. Βλ. και το πλήρες κείμενο των συστάσεων του Ρέπουλη, *Πατρίς*, φ. της 23.11.1912. Οι βασιλικές δηλώσεις, *Πατρίς*, φ. της 26.11.1912. Για το πώς βίωσαν οι ντόπιοι την είσοδο του ελληνικού στρατού, βλ. R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 486 κ.ε. Γενικότερα για τις σχέσεις της ελληνικής διοίκησης με τους Εβραίους της Θεσσαλονίκης, βλ. Rena Molho, «Venizelos and the Jewish Community of Salonica, 1912-1919», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. XIII, 3-4 [1986]. Βλ. επίσης τις απόψεις που εκτίθενται στα *Απομνημονεύματα Περικλέους Χ. Αργυροπούλου*, ό.π., σ. 108 κ.ε. Επιπλέον, οι αρχές απέκλεισαν με μια στρατιωτική ζώνη πολλές ισραηλιτικές συνοικίες. Ενώ σύστησαν στρατοδικεία και καταδίκασαν ορισμένους στρατιώτες, χρειάζονταν τους τοπικούς ομοεθνείς, ή όσους παρουσιάζονταν τώρα ως τέτοιοι, και συνεπώς τους προσέφεραν την ευκαιρία να καταπιέσουν τους «αλλοεθνείς». Τους οργάνωσαν λοιπόν σε παραστρατιωτικές ομάδες, ενώ αφοπλίζαν τους υπόλοιπους με συστηματικές έρευνες κατ' οίκον (*Πατρίς*, φ. της 3, 5 και 6.11.1912)· σχετικά με την καλλιέργεια του αντισημιτισμού, βλ. Rena Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, τ.

- Γ', σ. 466 κ.ε.). Αργότερα αξιοποίησαν την ίδια παράδοση επίδοξοι δικτάτορες όπως ήταν ο Πάγκαλος και ο Κονδύλης.
36. R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 506.
 37. Πβ. στο ίδιο, τ. Γ', σ. 517.
 38. FO 371.1997/337, James Morgan προς Louis Mallet, Θεσσαλονίκη 26.1.1914/5751.
 39. FO 371.1997/410A, Morgan προς Mallet, Θεσσαλονίκη 20.7.1914/42434.
 40. Αναζητούσε 180 εκατομμύρια φράγκα: βλ. R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 549.
 41. Στο ίδιο, τ. Γ', σσ. 551-552.
 42. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 544.
 43. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 545.
 44. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 548.
 45. FO 371.1996/10, James Morgan προς Louis Mallet, Θεσσαλονίκη 21.3.1914/15049.
 46. FO 371.1995/67-69.
 47. R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 555.
 48. Στο ίδιο, τ. Γ', σ. 556.
 49. *Απομνημονεύματα Περικλέους Χ. Αργυροπούλου*, ό.π., σ. 249.
 50. R. Molho, *Les Juifs de Salonique, 1856-1919*, ό.π., τ. Γ', σ. 560.
 51. Η Πολιτική Επιθεώρησης κατάγγελλε πως η καθυστέρηση στην ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης «και η εντεύθεν πηγάζουσα παράτασις τής εν υπαίθρω ή εν συσσωρεύσει και κακουχίαις διαβιώσεως των ανεστίων πυροπαθών Θεσσαλονικέων, κατά μέγιστον μέρος ανηκόντων εις την ισραηλιτικήν κοινότητα, συνδυάζεται με πρόθεσιν καταναγκασμού των ισραηλιτών προς αποδημίαν»: «Εσωτερική επιθεώρησης», *Πολιτική Επιθεώρησης*, περίοδος Γ', έτος Α', τ. 1 [7.6.1920].
 52. FO 371.1996/355, Morgan προς Mallet, 2.6.1914/26715.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Andréadès André, *Les Effets économiques et sociaux de la guerre en Grèce*, Publications de la Dotation Carnegie pour la Paix Internationale, PUF-Yale UP, 1928.
- Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη, «Βενιζέλος και υπουργείο Εξωτερικών: σύγκρουση ή συνεργασία;», *Συμπόσιο για τον Ελεύθερο Βενιζέλο. Πρακτικά. Αμφιθέα-*

- τρο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών 3, 4 και 5 Δεκεμβρίου 1986, ΕΛΙΑ - Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1988, σ. 270 κ.ε.
- Γνάσιος Μακεδνός, *Η μετά την νίκη Ελλάδα από Νοεμβρίου 1913 έως τέλος Φεβρουαρίου 1914, εν Αθήναις εκ του τυπογραφείου Παρασκευά Λεωνή, 1914.*
- Carnegie Endowment for International Peace, *Report of the International Commission To Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Carnegie Endowment, Ουάσιγκτον 1914.
- Δραγούμης Φίλιππος Στεφάνου, *Ημερολόγιο. Βαλκανικοί Πόλεμοι 1912-1913*, εισαγωγή - επιμέλεια Ι. Κ. Μαζαράκης Αινιάν, Δωδώνη, Αθήνα 1988.
- Feroz Ahmad, «War and Society Under the Young Turks, 1909-1918», *Review*, XI. 2 [άνοιξη 1988].
- Fleischer Hagen, «The Aegean Crisis in the Spring of 1914, as Seen by Neutral Observers», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. XIV (3-4) [1987].
- Gardikas Katsiadakis Helen, *Greece and the Balkan Imbroglia. Greek Foreign Policy, 1911-1913*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, Αθήνα 1995.
- Grogan Lady, *The Life of J. D. Bouchier*, Hurst and Blackett, Λονδίνο 1926.
- Καλλιβρετάκης Λεωνίδα Φ., «Ημερολόγιο εκστρατείας 1912-1913. Οδοιπορικές και πολεμικές σημειώσεις Ηπείρου - Μακεδονίας - Θράκης του εθελοντή Κωνστή Ι. Κοπιδάκη», *Ιστορ* 2 [1990].
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ., «Το τέλος της εθναρχικής παράδοσης. Μαρτυρίες από ανέκδοτες επιστολές του Χρυσοστόμου Σμύρνης προς τον Ίωνα Δραγούμη», στο *Αμητός στη μνήμη Φώτη Αποστολόπουλου*, Κέντρο Μικρασιατικών Σπουδών, Αθήνα 1984, σσ. 486-507.
- , «Νοερές κοινότητες και οι απαρχές του εθνικού ζητήματος στα Βαλκάνια», στο Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997, σσ. 53-131.
- Kitromilides Paschalis Michael, *Enlightenment, Nationalism, Orthodoxy. Studies in the Culture and Political Thought of South-Eastern Europe*, Variorum Reprints, Aldershot (Hampshire) 1994.
- Kontogiorgi Elisabeth, «Forced Migration, Repatriation, Exodus. The Case of Ganos-Chora and Myriophyto-Peristasis Orthodox Communities in Eastern Thrace», Offprint from *Balkans Studies* 35.1, Θεσσαλονίκη 1994.
- Λιάκος Αντώνης, «"Προς επισκευήν ολομελείας και ενότητας". Η δόμηση του εθνικού χρόνου», στο Τριαντάφυλλος Σκλαβενίτης (επιμ.), *Επιστημονική συζήτηση στη μνήμη του Κ. Θ. Δημαρά*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1994, σσ. 171-199.
- La Question d'Orient vue par les socialistes Grecs*, Berger-Levrault, 1918.
- Lamouche [Colonel], *Quinze ans d'histoire balkanique (1904-1918)*, Payot, Παρίσι 1928.

- Leontaritis George B., *Greece and the First World War: From Neutrality to Intervention, 1917-1918*, Boulder 1990.
- Les Cruautés Bulgares en Macedoine Orientale et en Thrace 1912-1913. Faits, Rapports, Documents, Temoignages Officiels*, Αθήνα 1914.
- Mazower Mark, *Greece and the Inter-war Economic Crisis*, Clarendon Press, Οξφόρδη, 1991.
- Μαρκέτος Σπύρος, *Ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου και η εποχή του. Αντινομίες του μεταρρυθμιστικού σοσιαλισμού*, Διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Αθήνα 1998.
- , «Η “Φεντερασιόν” και η εδραίωση του ελληνικού σοσιαλισμού», στο Εταιρεία Μελέτης Ελληνικού Εβραϊσμού, *Οι εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα Ιστορίας στη μακρά διάρκεια*, Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Ιστορίας, Θεσσαλονίκη, 23-24 Νοεμβρίου 1991, Γαβριηλίδης, Αθήνα 1995.
- Ματάλας Παρασκευάς, «Εισαγωγή» στο Λέον Τρότσκι, *Τα Βαλκάνια και οι Βαλκανικοί Πόλεμοι*, μετάφραση Παρασκευάς Ματάλας, Θεμέλιο, 1993.
- Molho Rena, «Venizelos and the Jewish Community of Salonica, 1912-1919», *Journal of the Hellenic Diaspora*, τ. XIII, 3-4 [1986].
- , *Les Juifs de Salonique, 1856-1919: Une communauté hors norme*. Thèse de doctorat de l'Université des Sciences Humaines de Strasbourg, 1996, 3 τόμ.
- Παναγάκος Π., *Συμβολή εις την ιστορίαν της δεκαετίας 1912-1922*, Αθήναι 1960.
- Παρασκευόπουλος Λεωνίδας Ι., *Αναμνήσεις 1896-1920*, Πυρσός, Αθήναι 1993.
- Ρακτιβάν Κωνσταντίνος Δ., *Τα κτήματα των μεταναστευσάντων εκ των Νέων Χωρών*, ανατύπωσις εκ της Μηνιαίας Επιθεωρήσεως, Π. Δ. Σακελλαρίου, 1916.
- Pierron Bernard, *Juifs et chrétiens de la Grèce moderne. Histoire des relations intercommunautaires de 1821 à 1945*, L'Harmattan, Παρίσι 1996.
- Rankin Reginald Sir, *Inner History of the Balkan War*, Constable, Λονδίνο 1914.
- Σουλιώτης-Νικολαΐδης Αθανάσιος, *Ημερολόγιον του Πρώτου Βαλκανικού Πολέμου*, πρόλογος Σοφίας Αθ. Σουλιώτη, εισαγωγή Διογένη Ξανάλατου, ΕΜΣ, Θεσσαλονίκη, 1962.
- Vergopoulos Kostas, «La “Grande Dépression” européenne et la crise d'Orient, 1875-1900», *Review XI* [άνοιξη 1988].
- [Αργυρόπουλος Περικλής], *Απομνημονεύματα Περικλέους Χ. Αργυροπούλου, πρώην βουλευτού Αθηνών, υπουργού και πρεσβευτού, από 1885 έως 1936*, Αθήναι 1970.